

ТРАДИЦІЙНІ ЗВИЧАЇ ЯК СИСТЕМА СПАДКОЄМНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАНСМІСІЇ (засади та досвід вивчення)

Наталя Гаврилюк

У статті на основі текстів наративів, записаних 2009 року на Сході України, досліджуються вияви процесу спадкоємності традицій — міжпоколінної передачі інформації у сфері звичаїв, обрядів та пов'язаних з ними міфологічних вірувань.

Ключові слова: традиційні звичаї, сучасний наратив, Схід України, міжпоколінна спадкоємність, трансляція традицій.

The features of the traditional heredity processes are explored on the basis of the narrative texts written in Eastern Ukraine in 2009. These are “inter-generation” informational transfer in the customary, ritual and mythological spheres.

Keywords: traditional rites, contemporary narrative, Ukrainian East, “inter-generation” heredity, tradition’s transfer.

Народні традиції передаються з покоління в покоління. Цей відомий фразеологізм давно і широко вживається у сфері повсякденного життя, суспільно-наукової думки і засобів масової інформації. Він несе в собі розуміння того, що явища культури і побуту, норми поведінки людей, компоненти суспільної свідомості (ідеї, погляди, уявлення тощо) дістаються у спадок від попередніх історичних епох, від пращурів. Отже, перед нами іманентний — один із невід’ємних для людської природи — комунікативно-трансляційний процес культурного значення, що має історичну тривалість. У цьому світлі постає закономірне дослідницьке питання: «Чим власне можна підтвердити процес міжпоколінної передачі культурних традицій, як він осмислюється й реалізується носіями цих традицій?». Джерелом вивчення поставленого питання може бути фактографічний етнографічно-фольклорний матеріал, представлений записаними від сільського населення України розповідями й свідченнями, зокрема, про народні звичаї, свята, обряди і пов'язані з ними світоглядні уявлення (ці споріднені дефініції входять у коло обраного нами узагальненого поняття «традиційні звичаї», що міститься в назві статті і часто вживатиметься далі). Багато з них, навіть попри ймовірну втрату колишніх значень, залишаються необхідною складовою сучасного життя і пристосовуються до нього.

Попередній розгляд текстів відповідного наративного матеріалу показав, що серед його різноаспектних за змістом контекстових ознак (власне етнографічних, фольклорних та сполучених з ними історичних, географічних, етнонаціональних, релігійно-конфесійних тощо) чітко проступає й ознака спадкоємності того, про що оповідається. Вона розпізнається за допомогою специфічних ключових слів, висловів, фразеологізмів, термінологічних понять. Наше завдання — спробувати встановити ті вербальні домінанти, які найвиразніше демонструють вияви процесу міжпоколінної передачі традицій, охарактеризувати змістові особливості цих виявів та їх єдність як системного й здатного до змін феномену. З цією метою скористаємося власними експедиційними записами з тематики народних звичаїв родильного, поховального, календарного циклів, а також способів лікування, міфологічних повір'їв, зробленими в 2009 році на території півночі Донеччини й суміжних з нею районів Харківської і Луганської областей. Записаний матеріал складається з індивідуальних оповідних свідчень жінок старшого й середнього віку, отриманих у відповідь на наші запитання, тематичний корпус яких, у разі певної невизначеності повідомлення, включав у себе запитання на кшталт уточнювального — «так було раніше чи тепер?» або провокативного — «для чого, чому так?», що робило інформацію

дещо повнішою з погляду розуміння нюансів змін або обізнаності, пам'ятливості оповідачок у сфері згаданих традицій.

Використання відповідних словесно-текстових даних — інакше кажучи, різних тематичних сюжетів — культурної інформації у вирішенні поставлених завдань передбачає поєднання етнологічного й лінгвістичного підходів, що найбільше відповідає комплексному етнолінгвістичному напрямку вивчення традиційної народної культури¹. Серед багатопланових методологічних засад напрямку однією з головних для нас стала теза щодо принципового значення дій, тісно пов'язаних з функцією дійових осіб, яка складає структурну основу сюжету². Щоб конкретизувати тезу стосовно і обрядової реальності, і міфологічних текстів, наголошувалося: «Самі по собі предмети, персонажі та інші субстантиви отримують міфологічне тлумачення лише через предикати, тобто насамперед через характерні для них або спрямовані на них дії, позаяк саме дії супроводжуються мотивуваннями, які прочиняють світло на прихований, “глибинний” смисл, що приписується народною свідомістю різним фактам дійсності»³. Ці положення актуальні для вирішення завдань статті не лише з огляду на подібність тематичного складу нашого джерельного матеріалу (звичаї, обряди, міфологічні уявлення), але й із позиції аналізу його сюжетних текстів, де висвітлюються комунікативні ситуації й відповідні дійові особи. Тому акціонально-комунікативний аспект, тобто з'ясування конкретного смислу дій як різних реалізацій передачі культурних традицій між контактуючими особами, матиме для нас першочергове значення. Однак це потрібно дещо деталізувати.

Записані індивідуальні розповіді свідчать про те, що вони є вербальним утіленням знань і досвіду їх авторок у ділянці звичаїв, обрядів і уявлень, якими супроводжуються різні події соціального життя людини. Ці події висвітлюються виключно на тлі ситуацій спілкування між поколіннями як родинного, так і оточуючого громадського колективу. Інакше кажучи, кожна оповідачка в контексті того, про що вона

розповідає, виступає як особа, котра прийняла культурну інформацію від старших, засвоїла, зробила її надбанням і практикою свого життя і передала (або передає) її молодшим, як і решті учасникам спілкування. Не випадково в різних розповідях їх авторки, окрім означення самої себе — *я, мене, мені* тощо, вводять означення інших осіб, поміж яких можуть бути рідні й нерідні попередники, ровесники, наступники (*бабуся, дід, мати, батько, діти, онуки й правнуки, сестра, брат, хрещені батьки, батюшка, сусідка-знахарка* та ін.), можуть користуватися й подібними загальними поняттями (*старші люди, молодь, покоління* тощо). Для характеристики комунікації між особами вживаються слова з ознакою дії, діяльності, у граматичних категоріях — предиката, складеного предиката. Ці дії, модуси діяльності можуть мати пряму або непряму форму спрямування на об'єкт контакту, указуючи таким чином на безпосередній або опосередкований характер функції передачі традицій. Разом з тим відповідні комунікативно марковані слова виявляють різну мету, різне змістове значення функції передачі традицій, акцентуючи, наприклад, такі теми, як навчання; дотримання морально-етичних норм, заборон; довіри чи недовіри до звичаїв тощо. Саме сутнісне контекстне значення комунікативно маркованих характеристик (*передусім дії, предикатів*), що проявляються в текстах оповідних сюжетів, стануть для нас індикатором функціонально-змістових особливостей або мотивів міжпоколінної трансмісії традиційних звичаїв.

Перш ніж запропонувати певний перелік цих мотивів, зробимо кілька зауважень. Змістове означення кожного мотиву буде заголовком присвяченої йому окремої рубрики, що ділиться на дві частини. Першу складає наш коментар відмітних рис мотиву, другу — сам фактографічний матеріал, на основі якого ми, власне, і виводимо ці відмітності. Фактографічна частина має групу прикладів, якими є фрагменти із записаного матеріалу про звичаї родильного, поховального, лікувального та інших згадуваних вище циклів. Тобто це окремі тематичні

сюжети, текстову цілісність яких ми намагалися всіляко зберегти не лише через важливість контексту, але й заради їх самостійного наукового й пізнавального значення. Тому серед сюжетів, відібраних як зразок одного певного мотиву, може фігурувати і такий сюжет, у тексті якого водночас міститься і зразок мотиву, означеного в іншій рубриці, що виглядає цілком природно для розгорнутого нарративу, підпорядкованого внутрішній логіці його викладу. Щоб він не загубився, на нього робитимуться посилання у відповідному для його значення розділі. Оповідні тексти, означені лапками, викладаються майже в аутентичному вигляді: з особливостями місцевої більш або менш змішаної українсько-російської або (як у селах з переважно російським населенням) російсько-української говірки зі скороченим посиланням на ім'я, по-батькові, прізвище авторки, що розшифровуються в кінці статті («Скорочення»). У самих текстах виділятимемо: напівжирним шрифтом — важливі для нашого завдання домінуючі слова, словесні конструкції, курсивом — місцеві терміни звичаїв, аргументації обрядових дій, ритуально-вербальні формули, а також інші, необхідні для наших завдань, означення, у квадратних дужках додаватимемо слова, яких бракує через характер оповідно-розмовного жанру досліджуваного матеріалу.

Починаючи характеристику мотивів, що нас цікавлять, умовно виділимо серед них різновиди загального (I, II), аксіологічного (III–VII) і трансформаційного (VIII, IX) значення.

I. Мотив дотеперішнього побутування певних традиційних звичаїв типовий для багатьох сюжетів розглядуваної тематики, тому проявляється як ознака загального плану (те саме стосується протилежного йому мотиву колишнього існування певних звичаїв — тих, що залишилися в історії, — який окремо не розглядатимемо, але не обійдемо увагою у висновках). У текстах прикладів, що наводяться нижче, оповідачки розказують про різні події, ситуації: 1) ритуальне покладення новонародженої дитини на кожух після її хрещення; 2) обряд постриження однорічної дитини;

3) лякання чотирирічної дитини домовиком; 4) календарне поминання померлих. Відповідна інформація викладається в теперішньому часі, зокрема акцентується словами на зразок «**я знаю в нас**», «**у нас**», «**зараз**», «**я ось, оце**»: «**Я знаю в нас, як Віку хрестили**», «**ось я хрестила**» (1); «**і зараз так роблять**», «**зараз ще по-новому придумали**» (2); «**я оце свого онука лякала**» (3); «**якраз на Пасху у нас ходять на кладбище**», «**у нас заведено забирати [поминальні] рушнички**» (4) тощо. Наративи з усією очевидністю відображають стійкість конкретних старих звичаїв, пов'язаних із зазначеними подіями, спільну участь у них дорослих (*бабусь, матерів, хрещених батьків — кумів, «рідні»*) і дітей (у т. ч. в статусі *онуків, правнуків, «дітвори»*), через що останні, звісно ж, отримують досвід у галузі відповідних до ситуації звичаєвих норм. На користь цього свідчать висловлювання стосовно дітей: «**Повиростають [діти] — поотдаю їм [перше зістрижене волосся]**» — 1, «**дитина, як у школу іде, пуповину розв'язує... і волосики [перші] спалюють [над нею]**» — 2, «**розговілися, дітвора бігає коло церкви**», «**тільки порозкладали [поминальне] — дітвора забрала**», «**дітям даєм [пасхальне], ще й [вони] стукаються яйцями**» — 4. Захопливим є сюжет на тему домовика: його заключна частина промовисто свідчить про те, як онук запам'ятав і органічно сприйняв бабусину розповідь про цього персонажа: «**Бабушка, чуєте, двері відкрилися, це точно домовий пішов провірять!**» (3).

1) «**У нас хто зразу хресте [дитину] через місяць, хто через дев'ять місяців, а хто і в год старається хрестити, коли стрижуть. Коли куми збираються і привозять після хреста, кладуть [дитя] на кожух. Я знаю в нас, як Віку хрестили. Привезли. Бабушка її садила на кожух і мелочью обсипала, щоб багата була. А ось я хрестила дівочку, то тоже на кожух [її] ложили і тоже деньгами обсипали, щоб не боліла, щоб здорова була...** Коли дитину стрижемо, як на год, собираємся всі і куми ж всі, то садимо [дитину] на кожух. Ло-

жуть [на кожух] деньгі, бутилку становлять та ще всяке кладуть — і до чого поповзе, таким і буде! **У нас Віка потягнулася** за книжкою і деньгами, Саша у нас бутилку взяв і книжку, Люда тоже потянула книжку і деньгі, Руслан тоже книжку і деньгі потягнув, Кирюха — йому три года — тоже за книжкою... Це так: кум стриже, кума держе. Вирізають хрестика зразу. А тоді, еслі хочеш, можна зразу і налісо стригти під машинку. Волоссячко собираєм і так лежить на пам'ять. **Повирастають [діти] — поотдаю їм!**» (ІВЦ).

2) «Як [дитині] год, *стрижка*. Збирається вся рідня з подарками, а хрєсні золоті хрестики дарять. Сіли, пообідали. — Ну, що ж, ми зібралися постригти нашу дитину! Беруть лаву, кожух і *саднять дитину на кожух*. Кума держе, заговорює [дитину], кум вистригає навхрест з усіх сторін по кусочку. І кладуть волосся в конверт. Мама зберігає і пуповину, і волоссячко зберігає. Оце ж тоді, як *пуповину дитина розв'язує, як в школу іде*, тоді ж і **волосики ці спалюють** [над нею] і кажуть: «Поки волосся горить, стільки голова болить. Щоб умом був розв'язаний і голова світла була!» **І зараз так роблять. А зараз ще по-новому придумали.** Бачу, що і моїх онуків і правнуків, як уже год [справляємо і стрижемо], кладуть біля дитини на кожух ключі, кладуть губну помаду, кладуть ручку, гроші — і за шо дитина візьметься, тим і буде! Ручку візьме — учений буде, ключі — буде хазяйством завідувать, бізнесменом буде, як губну помаду — буде модниця, гроші візьме — банкіром буде. Оце вже молоді попридумували. А тоді [раніше] цього не було. Це розкладають [предмети на кожусі] приблизно з 80-х років. Дітям не клали, а онукам уже клали!» (ЛФЗ).

3) «**Я оце свого онука лякала домовиком.** Він не схотів у садік ходити, і він так боявся темноти. Я оце піду корову доїти і він за мною. Так йому годів чотири було — іде за мною, бере розливчик, сідає і жде, поки я здою корову. Приходимо тож в кухню, поцідила молоко, все поприбирала, помила ж його і сама помилася.

Він сидить. — Ну, Максим, давай однесу тебе в хату, подивишся телевизор, а я ще поприбираю миски, тарілки! А він: «Я сам в хату не піду, бабушка, я буду з вами!» Кажу: «Ну ладно, сиди!» І прибираю. А він: «Бабушка, ну нашо ви його прибираєте, завтра і приберете!» — *Ні, онучечок, незя, бо домовий як прийде, як гляне, як перечепиться, і буде він ніч торохтіти і спати не даватиме. Домовий любе в домі порядок, бо він провіряє послє!* А тоді один раз двері я гарно не прикрила. А кіт у мене такий здоровий і лапою откривав двері. І ми тільки в хату ввійшли, я чую двері — рип! А він: «**Бабушка, чуєте, двері відкрилися, це точно домовий пішов провірять!**» (ЛФЗ).

4) «**Якраз на Пасху у нас ходять на кладбище.** Оце ж всеношна. Придуть додому, похристосуються, розговілися. **Дітвора бігає коло церкви.** А тоді йдем на кладбище до родичів. А там їх багато. Там з хазяїнової сторони дванадцять гробиків і з моєї сторони вісім. Паску, яйця, канфети, печеньє на гробиках порозкладаємо. Христосуємося до гробиків: «Христос воскрес (ім'я)!». **Тільки порозкладали — дітвора забрала.** І самі за столом поїли. А уже на **Проводи** — у нас в понеділок — хто хоче, пригласає батюшку служити на погребеніє, за це платять, квітанцію видають. На Пасху або на Проводи носять, вішають [на пам'ятники, хрести] рушнички або платочки. Тільки повісиш, обернешся, а його вже нема. **У нас заведено забирати:** хтось забере або одразу скажеш комусь, щоб забрав і споминав. **Дітям даєм канфети, печеньє, яйця, ще й [вони] стукаються яйцями**» (КМН).

II. Мотив міжпоколінної передачі традиційних звичаїв як стала ознака комунікативно-трансляційних зв'язків старших з молодшими має універсальний характер і певним чином проявлятиметься у всіх наступних мотивах. Однак у наведених нижче наративах він, з огляду на авторок, показовий з точки зору їхнього безпосереднього й самостійного осмислення звичаю як успадкованого явища. У сюжеті, присвяченому святкуванню Зеленої суботи і Трійці, це фраза «**так робили наші**

[батьки, рідні] і ми так!» (1); коли йдеться про похоронні співи, авторки тексту констатують: «**Старші люди співали, тоді старші одійшли, ми попереписали [пісні] і співаємо**» (3), «**з покоління в покоління люди передають ці пісні**» (3), «**моя бабушка [мне] передала, а бабушке еє бабушка**» (4). Не менш цікавим з огляду на сув'язь поколінь, продовження, підтримування в часі традиції є сюжет (2), де не лише засвідчується життєздатність звичаїв передріздвяної вечери, новорічного засівання, але й через прохання старшої особи, звернені до дітей — «**приносьте мені вечерю**», «**прошу, щоб прийшли посівать**», демонструється і підсвідомо передається малечі сам чуттєвий досвід: відчуття правильності, важливості обрядових дій, які вони виконують.

«*Зелена субота*. На кладбище у нас не ходять. Рвем щерець, травичку і трусимо [на долівці], і ставляємо в хаті цвіти піони. Гілочки липи тільки на воротах, де відкриваються [встромляємо]. Це на Троїцю, на цілий тиждень. **Так робили наші [батьки, рідні] і ми так!**» (ВГВ).

«*Вечеря [яку носять перед Різдом]* — ми-сочка полив'яна, глибока, у ній трошки куті і узвару. Тарілочкою накривають і зверху два пиріжка, і в хустинку зав'яжуть. І несе дитина: «*Просили батько і мати. Нате вам вечерю!*» Бабушка [повитуха] бере, ложечкою попробувала, поблагодарила. Пирожок один возьме, а свій положе, бо вони ж [діти] далі ідуть, щоб було два пирожки. І давали гостинчика. *Тоді ж канфетів мало було... Пекли самі — барішні пекли, коники пекли... Барішні красили із буряка соком... — красня барішня, а коники — хлопцям... Зараз вечерю носять до рідних, хрещених або хто запросить. Я іноді скажу (хлопці ж бігають чужі): «**Приносьте мені вечерю!**» І то, як посівають на *старий Новий рік, на Маланки, то прошу, щоб прийшли посівать!» (ЛФЗ).**

«У нас ночує одну ніч покійник. Ввечері приходимо [ми] — *пєвчі, шість чи сім, ранше* було більше. У нас не читають [євангелію], тіки пєвчі. **Старші люди співали, тоді старші**

одійшли, ми попереписали [пісні]. І в нас оце остається. У мене є зошит [з текстами]... Ми співаєм з шести до десяти, тоді вечерю дають. Співаємо різні пісні. Ну [є] така:

Прощавай родину, бо я йду від вас,
Більше я не буду, уходю від вас. (2 р. і далі так)

Прощавайте діти, онуки мої,
Далекі і близькі, сусіди мої.

Прийдіть подивіться на тіло моє,
Тіло пропадає, а душа живе.

Щаслива та дорога, куди душа іде,
Вона іде до Бога, там спокій знайде.

Прийдіть помоліться за душу мою,
І не забувайте могилу мою.

В свята і в неділю і в церкву кожен раз,
Бо там їхні душі чекають на вас!

З покоління в покоління люди передають ці пісні. Це не з церкви беруть. Це люди самі [складають] і для мами, і для тати!...» (СІГ).

4) «Покойник ночь переночевал, на завтра хоронят. Как ждут — и сутки и двое ждут [родственников] — вывозят на кладбище и на кладбище ночует покойник... В головах покойника на столе свечка горит, есть тарелочка для печенья, конфет і для денег — *для помина*. Ложат на полотенце или носовой платочек хлеб, *чтобы хлеб не лежал голый*. И приходят: человек читает [евангелию], а певчие поют до девяти-десяти вечера... С утра снова приходят *читалка и певчие* до одиннадцати часов. Я участвую в певчих. Вот, например, приходим и поем... Я все эти спевки знаю, моя бабушка ходила спевала. **Моя бабушка [мне] передала, а бабушке еє бабушка**» (МПР).

III. Мотив усвідомлення статусу звичаю як «закону», як правила, обов'язкового для виконання всіма членами сім'ї, громади. Це свого роду профільний мотив для нашого матеріалу, присвяченого власне звичаю як таким. Зважаючи на джерела, він здебільшого проявляється в сюжетах з тематики похорону та поминання, прийомів лікування дітей, дорослих, часом у зв'язку з відзначенням хрестин, з повір'ям про домовика. У структурі оповідних текстів засвідчується авторськими імперативами: «**такий закон, що треба**», власне —

«**надо**», «**треба**», «**должны**», «**обязательно**», «**всегда**», «**желательно**», «**з давніх-давен старалися**», «**только, чтобы**», які несуть в собі ознаки неодмінності, постійності або бажаності виконання встановлених правил. Ці імперативи сполучаються в текстах з означенням певного способу дії, до якого часто додаються вказівки на інший компонент дії (атрибутивний, мовленнєвий — замовляння, молитви, локативний тощо) і утворюють вислови, що мають характер емоційно забарвленої повчальної, більш-менш категоричної настанови: «**такий закон, що треба сидіти**» (6), «**надо нести лечить**» (2), «**надо успеть сказать**» (9), «**треба носити, читати**» (3), «**должны обмывать**» (5), «**обязательно свячёная вода и свечечка должна гореть**» (4), «**хліб обязательно**» (7), «**обязательно приготавливают, кладут, вспоминают**» (8), «**первое — усегда молитву рассказать**» (4), «**всегда приходят з хлібом, пироги — це всегда**» (1), «**желательно [кидати] жовту мелочь**» (5), «**з давніх-давен старалися сидіти**» (6). Щоб посилити виняткову правильність дії, вживаються протиставні уточнення: «**чужой человек, а не мама, должен нести**» (2), «**только, чтобы кшоный (крещёный) был**» (2), «**только, чтобы никто не пил [воду]**» (4), «**только всё ненадёванное приготавливают**» (8). Трансляційна ознака переважно виражена опосередковано через опис взаємодії людей різних нинішніх поколінь (окрім особи оповідачки, у текстах фігурують «*хазяїн [сім'ї], малятко*» — 1, «*дитина, бабка [лікувальниця], чужой человек, мама*» — 2, «*батюшка, діти, сусіди — і чоловіки, і жінки*» — 5, «*сусідська баба, люди свої, близькі, родичі*» — 6, 7) або ймовірні особи. Іноді ця ознака проступає прямо завдяки формулі «**кажуть [люди], що, як**» (6), «**кажуть [люди] надо**» (9), якою аргументується виконувана дія, існуюче повір'я і водночас маніфестується загальноприступність та спадкоємність колективних знань. (Мотив статусу звичаю також має місце: IV_{1,3}; VII_{1,2,4}; VIII₃; IX₁₀).

1) «На *хрестини* **всегда** приходять з хлібом. *І зараз* з хлібом. Хлібина **всегда** в рушнику або в платочку, і залишаєш, отдаєш хазяїну хліб, а для маляти подарок. Обично на хрестини **пироги — це всегда!** Просто ставлять на тарілці пироги з капустою, печінкою, сиром — у печі печені. Сметану для цього ставлять — хто любе вмочать...» (ЛФЗ).

2) «Вот дитя плачет, кричит, вывертается, кидается. **Надо к бабке нести** лечить. А нет бабки, сами лечите. **Надо** — в селе ж есть куры — **под курей нести**. **Чужой человек**, может свой кто-либо, **а не мама, должен** нести. Это, когда криксы. Просто к курам надо идти, три раза сказать «Отче наш» и слова: «*Куры серые, куры белые, куры красные! Возьмите криксы з кшоного, пораженного, рождённого, молитвенного (имя)!*» Сказать три раза «Отчу» и эти [слова]. **Только, чтобы** кшоный был ребёнок. *И проходило!*» (МФР).

3) «Від плачу, безсонниці [дитини] носять під курей — на схід сонця, рано, щоб ще сонце не зійшло. *Як сонце сходе, воно забирає все з собою!* Тоже ж **треба читати** «Отче наш» і несуть мама [дитину] під сідало. І як кашлюк [коклюш] було, так тоже носили під сідало і понад річкою в декого. Як туманець понад річкою, **треба носити, читати** «Отче наш»» (ЛФЗ).

4) «Человек и не думает, а похвалит и сглазит. Сама себя лечу. **Первое — усегда** молитва «Отче наш», рассказал, а тогда начинаеш: «*Или касное, водяное, подуманное, погаданное. Тут тебе не стоять, тут тебе не болеть, червонои кости не ломить и паростки не пускать. Не я тебя вызываю, вызывает тебя Иисус Христос и матушка Пресвятая Богородица. Аминь, аминь, аминь!*» И три раза вот так. **Обязательно свячёная вода и свечечка должна гореть. Только, чтобы никто** не пил эту воду. И тогда себя помочишь обрызнешь. *И проходит!*» (МФР).

5) «У нас сусіди обмивають [покійного]. Батюшка казав діти **должны обмывать**, а в народі сусідів гукають, і чоловіків, і жінок... Гроші у нас не кладуть йому в кишеню, а кидують в гроб [могилу] і кажуть: «*Я тобі долж-*

на, я даю, щоб ти у мене більше нічого не просив!» — **Треба, желятельно, щоб це була жовта мелочь!»** (СІГ).

6) «**Такий закон, шо треба сидіти всю ніч. З давніх-давен старалися, щоб покійник сам в хаті не був, даже і дньом. Я помню моя мама померла, сусідська баба сиділа біля неї цілий день. Кажуть, шо покійник чує, як лежить в хаті, поки його не виносять... Кажуть, як вдарили [труну] до порога, він уже не чує!»** (СІГ).

7) «Назавтра [після похорону] люди свої, близькі, родичі **несуть снідання** на кладбище, шо хто візьме. **Хліб обявательно**, а там — колбаса, сирок, напіток... Покійному на тарілочку чи на бумажку кладуть печенье, канфети, водкі наливають, еслі мужик...» (СІГ).

8) «Я уже приготвила себе узел [на смерть]. Приготвила нижнее, верхнее. Кто в чём ходил, то и приготавливает — **только всё ненадёванное. Обязательно тапочки**, носочки с этикетками. Если туфли оденешь — вот у нас одевали мужчину — сняться сны, что тяжело нам ходить. Умирает второй человек, передают [с ним] тапочки. На голову мужчине кепочку, шапку кладут в ноги чи в голову, а женщине платочек завязывают или кладут. Если любил выпить, пожалуйста, бутылку водки и рюмочку под правую чи левую руку. **Деньги и носовой платочек обявательно кладут, чтобы выкупил себе место...**».

«...Когда читают молитву 17-ю (последняя по усопшему), все держат свечки в платочке носовом. Свечки сгорают, их ложат мёртвому под ноги чи куда. А эти платочки оставляют **нос вытирать и его вспоминать**. — Царство небесное твоей душе (имя)! **Целый год вспоминают, обявательно целый год!**» (МФР).

9) «Домовий... Ми, як переїзжали в нову хату жить, казали: “**Хазяїн, пішли вместе з нами!**” — Ну, мені колись було показалося, шо мене хтось за ногу взяв, а бачить не бачила. **Кажуть, надо казать: “К хорошему или плохому?”** — Если это сказать, он отвечает» (ІВЦ); або «...**Надо успеть казать: «На худо чи добро?»** — Если худо, то хукне, то — на погане!..» (ОНЛ).

IV. Мотив навчання, пізнавання, переймання досвіду в колі старших по суті відповідає принципу на зразок «роби так, як я роблю», «знай те, що знаю я». У підібраних індивідуальних свідченнях йдеться про норми і правила поведінки, пов'язані з різними моментами життя недалекого минулого або сьогочасного: як звали до помочі бабу-повитуху і носили їй та хрещеним батькам передріздвяну «вечерю»; які страви готували на хрестини; як лікують хвороби немовлят, зубний біль; як справляли Святий вечір; у які проміжки часу можна працювати в день *негрішного* свята; як на похорон наймали голосити. Важливо, що авторки описують ці практики в плані знань і навичок, перейнятих ними в ході сімейного або позасімейного спілкування зі старшими. Поміж останніх неодноразово називається «бабушка» (у різних статусах: своя, не своя, повитуха, лікувальниця), а також **мати, батько**. Це чітко виражено фразами: «мене це бабушка навчила» (4), «бабушка моя — повитуха — розказувала» (3), «бабушка часто заставляла робить [квашу]» (2), «мама казала [роз'яснювала]» (7), «бува, батько каже [проголошує]» (7), «мої тато казали [оповідали]» (8). У деяких висловлюваннях конкретизується сама процедура ситуативної передачі досвіду і його наступність: «діти завжди приносили їй [бабушці] вечерю, ходили [до неї] щедрувати, колядувати» (1), «то батьки приводять [дитину] за ручку, а то вже самі [діти ходять]» (1), «мама завжди [каже]: «Ти ж понеси до бабушки вечерю!» (1), «бабушка лечила, сама бачила... тоді уже я сама мазала [лікувала]» (3).

1) «Наша бабушка була *повитуха*, батькова мати... Прибігають і кажуть: “Марія Дорофеївна, пішли скоренько, там Валя (чи Ганна, Христе) роде!” — І баба з собою брали... пряжа-конопля, оце моточок цих ниток був окремо в кошельочку-кисеті, з полотна торбочка, і ножички... На хрестини її хто звав, а хто не звав. **А діти завжди приносили їй вечерю** [передріздвяну], ходили [до неї] щедрувати, колядувати. Як підростає дитина, то з мисочкою, з мисочкою йде. **То батьки приводять за ручку, а то вже самі [ходять]. Мама**

всегда [каже]: “**Ти ж понеси до бабушки вечерю!**” — Як сонце заходить, гуртами збирались, говорили: “*Пішли до бабушки пови-тухи, вечерю понесем!*” І хрещеним [батькам] носили вечерю» (ЛФЗ).

2) «У нас на хрестини саме основне була картошка, сало нарізне, огірки, капуста мащен-на з олією, цибулею. Давали не озвар, а кисіль фруктовий, густий — в тарілки насипали і їли ложками — це наостанку, або варили квашу: запарювали житню муку — опару робили, вона ніч постое, ніби переграє, вихолоне, а тоді в цю опару наутро кладуть сухофрукти всі і тертий буряк солодкий, і трошки пшона. Тоді варять... Вообщє я квашу любила. **Бабушка часто заставляла її робить.** Вона тіпа кисіля, но тіки там мука... Запарювали в макитрі, а тоді в чавун виливали, і в печі як разомліє — добра, смачна. Квашу давали на десерт. Це робили і на кожний день для себе, не лише на хрестини. *Зараз [її] не роблять!*» (ЛФЗ).

3) «Як вагітна, *незя* кішку бити [ногою]. У дитини може бути *шерсть* така, і вона мнеться, погано спить. Шерсть — видно її по спинці, по хребтику, як косичкою, вродє [як] шерсть. «*Надо* тоді, — **бабушка ж моя повитуха** [була] і **розказувала** — із соняшників попіл. Соняшник [взяти], зрізати шапки, а корінці різать і спалить. І ото вода кипить, а попіл [насипать] на полотно. І цією водою, шо через попіл-луг пройде, шоб дитину помити. Оце разів скільки, шоб шерсть зняти» (ЛФЗ).

4) «Зуби [я] заговорюю... Побачите молодий місяць, як зуби крутить, станьте, «Отче наш» прочитайте, перехреститесь і кажете: “*Молодик, молодик, чи не бачив ти старого місяця, а старий місяць мертвих людей. Чи не крутять кості у мертвих людей, шоб так не крутили у молитвенної (ім’я)*”. Три рази прочитать і через леве плече плюнуть три рази. **Мене це бабушка навчила!** Начинають крутить, то я читаю і не крутять. На кожному місяцю можна читать» (ОНЛ).

5) «Бабушка у нас є, переляк переливає... Віку [дочку] до неї носила, у неї лишай був, то **бабушка лечила, сама бачила.** Газету перепа-

лює на кришичці, молитву читає «Отче наш», тоді бере і цим попелом розведеним маже. *За три дні і проходило.* **Тоді** у Саші [сина] був [лишай], то **уже я сама мазала**» (ІВЦ).

6) «*Святий вечір... Дома оце сідають... У нас там* [в Західній Україні] *і тут* готують дванадцять страв. Найперше має бути кутя з медом, озвар, капусняк варять, яїчка жарять, ковбаса, сало, салат з капусти роблять та багато кой-чого роблять. І хто за вечерєю чхне, помімає, тому дарили подарок. **Бува, хто чхне, батько каже:** “*Дарю тобі козу, дарю тобі вівцю!*” — А якшо корова телиться там чи є теля, то: “*Дарю теля!*”» (СІГ).

7) «**Мама казала,** є *грішний і негрішний празник.* Як грішний, то цілий день *нельзя* робить. А Вознесеніє — негрішний, ото ж в Никифорівці (сільрадівське село) престольний день. *З’їзжаються* родичі усі. В церкві на моленії побудують. Там і ярмарок. До обіду було! Отправілі обід, розїхалися родичі, осталися ми — сім’ї. **Мамка каже:** “*Беріть дівчата тятки, ідіть політь город!*”» (ОНЛ).

8) «Люди плачуть на гробках. *Раньше* голо-сили, а *тепер* — ні. Перестали голосить. **Мої тато,** як ще були живі, то **казали,** *шо там* [є Західній Україні] село *якесь* було, *шо наймалі* *голосить.* Чоловік голосив. Його найняли, він голосив, ті ж хазяїни не можуть голосити. Як свадьба була, і хлопці були сердиті на дівчину, і його найняли, шоб він голосив на свадьбі. І він приходив, заходив і починає... Хазяїн: “Ой, це ж не похорон, а свадьба!” — Зразу бере його, шось дає: “*Іди додому!*”» (СІГ).

V. Мотив важливості дотримання морально-етичних норм та обов’язків стосовно поколінь живих і померлих, згідно з матеріалом, найбільше простежується в нара-тивах про обряди і уявлення, які експлікують 1) духовний взаємозв’язок, що виникає під час Таїнства Хрещення між дитиною та її «воспри-ємниками», 2) зв’язок між світом живих і світом мертвих. Один із сюжетів (1) містить опис виконання двох оказійних обрядів з метою вибору іншого хрещеного батька замість попереднього, але обумовлених різними причинами: у першому

випадку (епізоді) — унаслідок хвороби дитини, у другому — через смерть самого «восприємника». Цей опис в обох випадках закріплюється одним (центральною для всієї сюжетної лінії) обрядовим термінологічним поняттям «**перекупляти дитину**». У народній ритуальній практиці воно має глибоке коріння, локальні варіанти назв і специфічну семантику. Не зупиняючись на цьому, відмітимо однак вражаючу історичну стійкість означеного поняття і пов'язаного з ним дійства, схема виконання якого, згідно з першим епізодом, включає в себе архаїчну форму ритуалу-діалогу ⁴. З іншого боку, ознака наступності, спадкоємного переконання про роль освяченого церквою покровителя дитини виразно проступає в другому епізоді сюжету, за яким дівчині-шестикласниці (дочці оповідачки) видається ненормальним опинитися поза встановленими морально-духовними правилами і стосунками, і вона просить матір обрати для неї нового хрещеного: «**Як же я без хресного буду?! Хай дядя Ваня буде хресним!**» (1).

В інших сюжетах (2, 3) оповідачки репрезентують і осмислюють статус, дії хрещених батьків, їх відповідальність за хрещеників. Характеристики цих норм, обов'язків як приписи або існуючі факти передаються фразами: «**они должны молитися за своих крёсников**», «они как свидетели [перед Богом]», «**та — кума, що под хрестом была!**», після церкви — «**на порозе кладут [дитя] на шубу**» тощо (2); у разі смерті рідної матері «**клянуться допомогати дитині, можуть забрати до себе**», а стосовно важливих етапів у житті хрещеників — «**випроводжають в армію, обносять, обдаровують людей, подарки збирають**», «**і на весіллі так**», «**і на росписі [під час реєстрації шлюбу] бувають**». При цьому відповідна ключова роль хрещених наголошується спеціально — «**не так [рідні] батьки, як крьосні!**» (3).

Моральні обов'язки живих перед померлими вже самі по собі — суть усіх поховальних та поминальних звичаїв. Відібрані ж наративи (4, 5) цікаві з огляду на ту частину традицій поминання, яка стосується поширеного уявлення про зв'язок «того» і «цього» світів. Оповідачки

розказують про випадки зі свого життя, супроводжуючи їх характеристику часто вживаним або згодним ритуально маркованим словом і поняттям «**поминати**». Вони описують дві ситуації: коли в їхньому сні чи напівсонному стані з'являється образ померлої людини (в одному випадку це — матір, у другому — сусід) і висловлює докір щодо свого неналежного спомину; коли оповідачки миттєво реагують на сон й одразу, щоб виправити свою або чийсь помилку, ідуть на кладовище, у церкву, виконують передбачені звичаєм поминальні функції на кшталт предикатів: «**йти зразу на кладбище**», «**заносити, приносити, класти на гріб печенье, конфети**», «**вимовляти молитву**», «**вибачатися [перед мертвим]**», «**заспокоювати: не обижать, не волновать [мертвого]**» (4, 5). Скарги померлих у сні та миттєвий відгук на них з боку живих добре виражають значимість ідеї своєчасного й повного виконання живими обряду спомину й шани мертвих заради спокою як одних, так і інших. Доказом цього служить заключна фраза «**С тех пор он мне ни разу не стал сниться!**» (5), яка загалом є досить типовою для сюжетів розглядуваного зразка.

1) «Як дитина хворіє, то **перекупляти** дитину. Дитина хворає, значить кажуть, чи нечиста кума була, або вавки якісь нападають — у нас **перекупляли**. Це вже просили, щоб **перекупили**. Запросили, наприклад, сусіда. — Нема з дитини діла, не росте, плаче! Він приходе і стукає в вікно. У хату не заходе. Йому з вікна гукають: “Хто там такий, чого прийшли? — Я чув, що у вас є товар, який мені потрібен! — Єсть! Заходте в хату! Ото загукали в хату. Він дає гроші, скільки там грошей. Вони [нові куми] беруть дитину і знов ідуть в церкву і батюшці кажуть: “**Ми перекупляєм!**” І батюшка там кругом стола носить. — У мене оця дочка, що зараз тут, тоже **перекуплена** була, вона, може, в шостий клас ходила. Ну, у неї трошки інакше. У неї хресний вмер, а вона: “**Як же я без хресного буду! Хай дядя Ваня буде хресним!**” — І вони поїхали в церкву. Це — по случаю!» (ЛФЭ).

2) «Крѣсные кумовья они **должны молиться** за своих крѣсников! Потому что **они как крестят**, батюшка каже: “Отрекаетесь от сатаны?” — Отрекаемся! — **Они как свидетели**. И они **должны молиться** за них — и **подарочек** чи когда для кресника... Как из церкви возвращаются, **на порозе кладуть** [дитя] **на шубу**, кажутъ: “*Брали некрещьоне, а принесли крещьоне!*..” — У меня тут багато крѣсных. Вот придут крестить — кум есть, кумы нема. А батюшка: “Дайте Паше [вона одна з певчих, допомагає в церкві] поддержать! Я и пайду крестить. То мати уже и называє мэнэ кумою, а сама молодая, она мне дочка. Щас побачу еє... кажу: “Знаешь, Света, ты хоть при людях [не называй кумой], ну я ж вже стара!.. Вона: “Ничего! **Та — кума, шо под крестом была!**”» (ПАС).

3) «Як умре мати, то хрещена **може забрати** [дитину] до себе. І даже **перед гробом клянуть**ся, шо я твоїй дитині буду **допомагати**, поки їй буде потрібно. І оце, як хлопця в армію випроводжують, батькі хресні **обносять**, **обдаровують** оце ж людей і **подарки збирають** на дорогу. І на **свадьбах так**. І на **росписі** [вони] бувають. **Не так** [рідні] **батькі, як крьосні!**» (ЛФЗ).

4) «І таке було. Я Славку — чоловіка **поминала**. Після **поминів** всі розїхалися, розїшлися. Думаю, заморилася, трошки ляжу. Тільки лягла, ось мама тут як тут: “**Ти поминала Славка, поминала, а мене ти й не згадала!**” — Я тільки — брик і встала з кроваті. Ой, боже, може, я й сказала: “Поминайте мого чоловіка, а за маму і не згадала, може, й правда, не сказала?” — Я тоді ж беру канфети, печенье, пірижки, **іду зразу на кладбище**. Поспиталася своя сваха: “Де ти йдеш? — Да на кладбище! — Да ти ж тіки поминала! — Да, поминала! Я маму бачила наче вони живі”, — і розказала. **Принесла, канфети, печенье і на його гроб положила і на мамин**. «**Отче наш**» **вимовила, вибачилась і пішла додому**» (СІГ).

5) «Когда-то мне приснился сон. У нас **сосед — мы сильно дружили — умер, Лёнька**. Года два или три прошло, как схоронили.

И мне снится сон... И он ко мне **приходит**. — Ой, — кає, Мария, я еле к тебе добрался! Я: “А шо такое?” — Просто я к тебе посоветоваться и пожаловаться! Приезжали ко мне все [родные], пили, гуляли, сидели. Поели, попили, ничего мне не оставили!” Я: “Ничего, ничего?” Он: “Ничего!..” — Собралась я, сходила в церковь. Взяла маленькую упаковочку печенья и сто грамм конфет. Кажу: “Лёнь, **ты не обижайся**, я вот тебе сама занесу. **Не волнуйся, не они, так я занесла!**” — С тех пор он мне ни разу не стал сниться!» (МФР).

VI. Мотив значимості заборон і неминучості поганих наслідків за їх порушення найкраще висвічується тоді, коли йдеться про застережливі приписи для вагітних, яких вони мають дотримуватися заради народження здорової дитини, а також про заборону для всіх членів громади працювати в неділю та святкові дні традиційного календаря. У підібраних наративах мотив засвідчується безумовними й рішучими конотаціями: «**не можна**», «**нельзя**», «**гріх робити**». Останні майже завжди супроводжуються вказівкою на певний набір заборонних дій: «**вагітним в празники не можна ні шити, ні стірати, мазати...**» (1), «**нельзя в воскресеньє шить, воду выливать... нельзя варувать... на кладбище ходити**» (2), «**беременних в поїзд весільний не можна брать**» (3), «**в празники гріх робити**» (4), «**на Троицу нельзя ничего делать**» (5), які у свою чергу часто поєднані в текстах з авторським коментуванням «живих» прикладів шкоди від недотримання цих заборон. Через таке текстове переплетення інформації їх трансляційний аспект двобічний. З одного боку, оповідачки спираються на знання застережень, отриманих від старших родичів, сусідів чи людей взагалі: «**бабушка моя покойна розказувала**» (2), «**баба Соня Македонська каже** [сказала]» (3), «**щитаєца, як [що]**» (2), «**я чула, шо**» (3), «**кажутъ, казали люди, шо**» (1, 4, 5). З другого боку, або й одночасно з попереднім, авторки розповідають про більш-менш невітшній наслідок для тих, хто легковажить пересторогою, що мав місце у власній чи іншій родині: «**в нашій сім'ї**»

ось як було» (1), «я знаю у одного дядька» (4), «у нас на Троицу люди строили» (5), — і у такий спосіб ознайомлюють потенційного слухача зі сферою заборон, яка залишається актуальною і в сьогоденному побуті. Серед наведених нижче текстів, зміст яких відбиває давні уявлення про взаємозалежність недотримання заборони і її наслідку, і які мало чим відрізняються на теренах інших регіонів України, є досить рідкісна референція (3), за якою кожна нова вагітність дочки оповідачки супроводжується вошивістю через те, що в її «весільному поїзді», усупереч забороні, опинилася вагітна жінка. (Мотив заборон див. також: IV_{3,7}; VIII₁; IX_{8,9,10}).

1) «Як вагітна, в празники **не можна ні шити, ні стірати, мазати, рубати**. Як шити, гляді, пальчики [у дитини] так бувають до кучі. **Кажуть** — це в празник шила! **В нашій сім'ї** ось як було... у моєї сестри. На Пасху свекри її собирались йти гуляти десь в компанії чи шо. Вона [сестра] якраз на сносях була. Свекор одягав сапоги, вони в пилюці були. Сестра: «От, підождіть, тато, я вам зараз щіткою раз, раз!» — І вона народила дитину, і це відсіля [на обличчі] як щьоткою мазнула — риже пятно. Вона носить [таку] стрижку, шо прикриває. Вона щас в Кировограді...» (ЛФЗ).

2) «Беременним в воскресенє **не можна робити**. **Це бабушка ще моя покойна розказувала, шо нельзя шить, воду виливать в воскресенє**. Варувать беременним **нельзя**, вишні не рвать — **щитаєца, як** украв. *Як вкрадеи, в дитини буде родимое пятно*. На кладбище **нельзя** беременним ходити» (ІВЦ).

3) «Беременную на свадьбу в поїзд весільний **не можна брать**. Моя дочка йшла заміж... і в свадебном поезде була беременная, Маруська їхня... **Я чула, шо не можна...**, но вони ж приїхали [з молодим] сюди. Так вона [дочка], як забеременіє — повна голова вош! Ну, сперва я не знала, а була **баба Соня Македонська**, я їй сказала. А вона **каже**: «**Це** тому, шо така в поїзді була вагітна. В поїзд беременную **нельзя** брать!» (ОНЛ).

4) «В празники не робили, **грїх робити**. **Я знаю у одного дядька** — він був портний,

не признавав ні празників, нічого — родилась у них дєвочка. І задній проход — так була малюсінька дїрочка. Як оправлялася, то ніточкою йшло. Воно прожило год чи півгода і вмерло. То **казали люди**, шо він не признавав празник, він шив, а жінка ходила вагітна. То він зашив [дитині] задній проход!» (ОНЛ).

5) «У нас на Троицу люди когда-то строили, мазали хату. Пообедали и ушли. А на Троицу ж **нельзя ничего делать!** Тут тебе гром, молния — хоп, сгорает эта хата. Понимаете! И **кажут**: “Ну **казали ж**, шо на Троицу **нельзя**, нет, все равно начали строить?!”» (МФР).

VII. Мотив довіри до традиційних обрядів, уявень, як це видно із самого означення, домінує в наративах, присвячених 1) власне обрядовим (символічним) діям, якими фіксуються етапи зростання дитини, 2) магичним способам лікування дітей, дорослих, 3) демонологічним повір'ям. Тексти із цієї тематики мають характерну заключну частину, за допомогою якої авторки засвідчують своє або чиесь особисте переконання у дієвості чи достовірності явища, про яке оповідається, а саме: коли йдеться про обряд «перерізання пута» з метою прискорити ходіння дитини, погляд оповідачки закріплюється фразою: «**І це правда! Людї, Кирилу перерізали пута, вони зразу і пішли!**» (1); тексти про прикмету ритуального характеру, за якою підрастаюча дитина, котра спромоглася розв'язати збережений матір'ю засохлий пупок, розв'яже разом з тим і свій розум, завершуються фразеологізмами на зразок «**Саша розв'язав — непогано і учиться!**» (2), «**всі четверо дітей розв'язували — факт, усі покончали інституту!**» (3). Більш клішованими є вислови, що виражають корисність лікувального методу: «**Ой, як помоглося!**», «**і той переляк пройшов!**», «**і все проходить!**» (4, 5, 6 див. також III_{2,4}; IV_{4,5}; VII₄). Зміна особистого погляду — від невіри до визнання — стосовно повір'я-прикмети про домовика-доможила через події, що сталися в оселі й родині оповідачки, — позначається першим висловом — «**Я нікогда нікому не верила!**» і заключним — «**Вот вам и не**

верила, вот и случилось!» (7). Позиція результативності або справедливості традиційного явища ґрунтується на прикладі власної практики оповідачок і має ознаки передбачуваного засвоєння й подальшого передавання завдяки контакту з особами реальними (*своїми дітьми* — 1, 2, 3, *іншою дитиною та її матір'ю* — 4, *стороннім хлопцем, хрещеною матір'ю чоловіка* — 7) або ймовірними (5, 6). З такої точки зору показовою є апеляція деяких авторок до колективних правил і знань: **«кажуть, надо пута перерізати», «кажуть, треба, щоб пупок розв'язав», «кажуть люди, в каждом доме есть домовик»** (1, 2, 7), чим вони не просто аргументують необхідність виконання обрядів, урахування старого повір'я, але й демонструють спадкоємний характер цих явищ.

1) «Вероніка повзає, як обезьянка, на четвереньках, ногу під себе. Становиться [на ноги]. **У нас кажуть, ножик надо брать, пута перерізати, зразу піде. І це правда! Люди, Кирилу перерізували пута, вони зразу і пішли!»** (ІВЦ).

2) «Я народжувала дітей в Олександрівке. З роддому пупок, коли відпадає, віддають і бірочку [дають]. Лежать пупки всіх [дітей]. У мене Саша, як в першій клас шов — **кажуть, треба, щоб пупок розв'язав — він розв'язав. Непогано і учиться!»** (ІВЦ).

3) «Пупок, шо висох — *це і зараз так і тоді* [раніше] *так* — забирали і держали, щоб дитина розв'язала, як іде в школу. У мене четверо дітей, усіх родила в лікарні. І пупки всіх я дома сохранияла. **І вони їх розв'язували. Розумні чи нерозумні — факт, усі покончали інститути!»** (ЛФЗ).

4) «До мене приїжджала одна жінка і привезла одну дівочку. Но я лечу сибірку, воспаленіє! А у цієї дівочки на ручке вондарь [гуля]. Кажу: «Но пораду я тобі дам! Як умре хтось, щоб там не було нікого, один покійник лежав. Возьми ту дівочку і безим'яним пальцем [мертвого] нажми навхрест, скажи — *не бачила, де ти взялося, не побачу, де і дінешся!* Но на трьох похоронах треба зробити!» — Ну прошло, мабуть, три чи п'ять років, та ж [жінка] мене зустрічає. — Ой,

спасибо, тьотя Паша, **як помоглося!** Уже вона вийшла заміж і все хорошо!» (ОНЛ).

5) «*Клечальна субота* [перед Трійцею]. Ходять наламають клеченья, скрізь натикають. Щебрицю нарвуть, любистку [і] посиплять, поставлять цвітів яких. У ліс підуть, чорнок, осика, липа — на воротах ставили, в хаті ставили, в хвірточку, як входиш, ставили осіку. Цією осікою [користувалися так]: *як дитина перелякається, ставлять до дверей її і дірочку провірчують, і з цієї осики забивають кілочок. Як тільки чуть дитина переросла, де той кілочок, то цей переляк, переполах пройшов!»* (ОНЛ).

6) «Після Різдва *Водосвятіє*. Всі ідуть святити воду. 18-го [січня] ідемо після обід — *вечірня вода*, то для худоби. Ідеш в курятник і бризкаєш, і в хаті хрестики поробим і бризкаєм. А 19-го, на *Ордань* — *орданська вода*, до обід [святять] і цю воду, як захвораєш, і від зглазу [помічна]. Я, як піду в магазин, все! — мене хтось зглазе. Я цією водою побризкаю і **все проходить!** Можна [її] пити, можна вмиватися. «Отче наш» перечитаю, пересплю і **все проходить!**» (КМН).

7) «**Кажуть люди, в каждом доме есть домовик. Часто кажуть, вот оставляют детей дома — ребёнка не с кем оставить, на работу надо идти — приду, каже, ребёнок всегда ухоженный. Кажуть — домовик, домовик! Я никогда никому не верила!** А вот я расскажу, вот у меня было! Вот строились, построились... возле отца, матери... Здоровенный, хороший дом. Прихожу на обед, захожу в квартиру, передо мной гадюка — ш-ш-ш! Голова такая чёрная, чёрная, отакіе глаза, отакій язык вытянула — ш-ш-ш! Я как закричу... Один парень заходит.., а у меня тятка стояла, он взял как начал рубать тяткою и порубил её на куски. Яйца, яйца такие в ней были, повыпадали... Вот приходит соседка, она крёстная моего мужа... — О, да што ж вы наделали, это ж *доможья!* Да вы ж *доможья* вбили! Или с дома выйдете, или что-то случиться! Ну и что вы думаете?! И мы продали той дом. Заругались з своїми. Муж заболел после аварии... машина придави-

ла ногу ему... потом умер. **Вот, понимаете, и не верила! Вот и случилось!»** (МПР).

VIII. Мотив переосмислення і критики традиційних звичаїв, як засвідують джерела, становить невід'ємний компонент свідомості й психології носіїв традицій, обумовлений поступом історії взагалі і впливом християнських уявлень зокрема. У цьому сенсі він виступає альтернативою, зокрема, попереднього «мотиву довіри», відображаючи неоднаковість, самостійність, переоцінку погляду наших авторок на одні і ті самі звичаї. Сумнів щодо правдивості наслідку недотримання заборони — 1; заперечення старої прикмети щодо свята Благовіщення, узвичаєного елементу похоронного обряду — 2,3; критику дитячих післязасівальних пустощів на Новий рік — 4 репрезентують вислови: «**не знаю, правда чи ні!**» (1), «**но це неправда!**» (2), «**а я противниця цього!**» (3), [будучи дітьми] **кидалися пиріжками — ума не було!**» (4). Скептичне ставлення до прабатьківських покійницьких ігор-забав, коли *ремінця били, дубака били* тощо, дискредитація повір'я про домовика закріплюються протиставними ремарками оповідачок: «**зараз лучше... пісні такі хороші, а то таке — били?!**» (5), «**воно мені не надо — то, щитаєца, як нечиста сила!**» (6). Наступництво цих оціночних суджень, згідно із сюжетами, у яких вони містяться, має переважно побічну форму вираження. А втім, пряме відтворення і впровадження християнського погляду як протилежного віруванню в прикмети виразно проступає у взаємопов'язаних висловах одного оповідного тексту: «**Батюшка каже, що не надо в приметы верить..., так теперь и я кажу [присутнім]**» (7). Посилання на слова батюшки, церковної літератури є досить типовим (і не лише для матеріалу розглядуваного регіону) елементом характеристик стосовно традиційного способу дій і уявлень, що суперечить християнським приписам. У формулюваннях на кшталт: «**батюшка казав должны...**», «**пишеться [у церковній книжці] — ніколи нельзя на кладбищі разводит [влаштовувати]...**», «**предупреждав батюшка, щоб не клали...**», «**шас батюшка сам разв'язує...**» (8), — оповідачки констатують ці

колізії або нейтрально, або, частіше, у дусі схвалення того, що зауважує чи робить батюшка, рекомендовано церквою і таким чином вільно чи невільно підважують і транслюють авторитетність християнських настанов.

1) «*Всім не можна робить на празники. Було! У мене дочка з 58-го року і в школу пішла в перший клас. І там одна привела хлопчика — це так кажуть, не знаю правда чи ні! Вона на Пасху отрізала хазяїнові на сорочці рукава, і родився хлопчик — нема по локоть ручки. І сейчас він живий, жонатий*» (КМН).

2) «*Знаю, що до Благовіщення не можна нічого робить... Птичка до Благовіщення гніздо не мосте. Но це неправда! Я знаю на Благовіщення в колхозі робили, біля посадки стояли... І сорока мостила гніздо!*» (ОНЛ).

3) «*Можуть обмивати [покійника] і свої; але кличуть чужих. Обмиють, нарядять, положать і надо, щоб в хаті переночувало. А я противниця цього! Летом можна винести в труні на двір!*» (ОНЛ).

4) «*Зранку на Новий рік хлопчики засівали: «Сію, вію, засіваю. Ой в полі, в полі там Господь оре, а за тим плужком сам Господь іде. Дева Марія їсти носила, Бога просила. Ой, вроди, вроди всяку пашницю. Сію, вею, повиваю, з Новим роком поздравляю!*» Давали гроші, хлопці засівали за гроші, пиріжки давали з фасолею. І ото ж льод, по льоду скользяємо і **тими пиріжками кидаємося — ума не було!**» (ОНЛ).

6) «*Були в нас там [в Західній Україні] забави [покійницькі]. І ремінця били, і, вибачте, дубака били, і корець робили. Це раньче було. Ми виїзжали у 50-ті роки ще було — сміялися, шутіли хлопці. Прив'язали мотузку їм [покійнику] до ноги, як дьоргнули, а молодьож як злякалася, і дьору — бо мертвяк встає! Скушно було сидіти, де по дві ночі сиділи. Переодягалися в смерть. Помню, оце Францішка померла, хлопці переодягнулися, наділи на себе простинь і лякали. Казали: «Встала баба Францішкова!» Це ж розвеселяли?! **Зараз лучше! Прийдуть, поспівають, такі пісні хороші. А то таке — били?!**» (СІГ).*

6) «Домовий — там [у Західній Україні] такого не було. Я тут чула, що в кожній хаті є, годують його. Але я не розпрошувала людей, воно мені не надо, то [для християнина] щітаєца як нечиста сила!» (СІГ).

7) «Кого дитина запися [під час її хрещення], то, кажуть, того і на свадьбе буде більш шанувати. А як кричить чи мовчить?!! — Батюшка каже, що не надо в приметы верить. Если плачет сильно ребёнок, родители стараются соску ему положить. А він [каже]: “Дитина не може розмовляти, то чого ж ви її трусите, вона своїм голосом, як може, просе щастя в Бога! Так теперь и я [певча, допомагає в церкві], як бачу, що вони трусять дитину. — Да не кричи! — кажу. — Та хай дитина просе щастя в Бога!» (МПР).

8) «Батюшка казав діти должны обмивать, як помирає, а в народі сусідів гукають» (СІГ); «пишеться [в церковній книжці] — ніколи нельзя на кладбищі разводить водопой!» (ОНЛ); «предупреждав батюшка, щоб не клали померлому грошей [місце викуплять]!» (ВГВ); «щас батюшка сам розв'язує руки і ноги померлого і кладе [мотузку] в труну, щоб ніхто не взяв [на погане] (СІГ).

ІХ. Мотив переривчастості, неповноти знань у галузі традиційних звичаїв стоїть в одному ряду з попереднім мотивом з огляду на об'єктивність факторів змін, під вплив яких підпадала й підпадає розглядувана сфера. Серед цих чинників неабияку роль відіграє пам'ять з її здатністю не лише зберігати й репродукувати, хай і в оновленій формі, узвичаєне старе, але й щось із цього старого залишати минулому, забувати. З фактором пам'яті тісно пов'язана здібність людини осмислювати й визначати ступінь власного досвіду і знань. Не випадково частина наративів містить у собі лапідарні вислови оповідачок на кшталт: «я не пам'ятаю!», «забула!», «не знаю про це, що воно!», «не знаю, для чого, чому!», які подекуди виникають в розповіді спонтанно, однак частіше (особливо «не знаю») є відповіддю на запитання, що ставилося нами як співбесідником, хоча в подібному статусі може виступати й інша зацікавлена особа, у т. ч. з найближчого

оточення оповідачки: діти, онуки та інші і таким чином не отримувати якоїсь конкретної інформації або отримувати її частину чи уривки.

У деяких фрагментах наші авторки мимоволі пояснюють вадами своєї пам'яті неможливість інформативно поновити окремі традиційні складники, пов'язані з особливостями святкування дня Івана Купали, відзначенням інших календарних дат: «на Івана Купала... щось співали, але я їх [ці пісні] не пам'ятаю!» (1), «не пам'ятаю, щоб кострище робили, може й було — я забула!» (2), «за [прикмети щодо] Здвиження — не помню!»

Стереотипне «не знаю» деколи вживають невимушено, але частіше воно залежить від форми нашого запитання, через що отримує різне смислове навантаження. Іноді факт свого певного незнання оповідачки так чи інакше проектується у минуле, на своїх старших родичів. В одному випадку, коли оповідається про властивості домовика і акцентується увага на тому як належить на його витівки реагувати, авторка, не без прикрас, констатує: «свекруха знала, що робить, а я вже не знаю!» (4). В інших випадках власну необізнаність стосовно вміння колишньої баби-повитухи провіщати долю дитини, стосовно міфологічного образу русалки оповідачки обґрунтовують самою відсутністю таких повідомлень з боку їх найближчих попередників: «не знаю, бо бабушка не розказувала!» (5), «старші не розказували, не балакали, то не знаю!» (6).

Тим часом, зокрема, про русалок все-таки згадують передусім для застереження дітей, а дехто і повніше — у вигляді термінологічної назви, паралельної до дня Івана Купали, і заборони в цей день працювати в полі. Але сказати щонебудь про іпостась русалки, її зовнішній вигляд чи будь-яку фантастичну подобу (на відміну від досить насиченого загалом образу домовика), авторки не можуть, фіксуючи цю конкретну необізнаність фразами: «мама, бывало, кажет... и русалки, и ведьмы ходят..., а что такое русалки [мы] не знали!» (7), «нельзя в город ходити..., бо русалка витолоче. А як воно, що воно [таке русалка] — не знаю!» (8).

Однак найчастіше конкретна обмеженість знання стосується не так форми, формального складу певного явища, що зберігається й відтворюється в реальній дійсності, як його внутрішнього змісту. Власне, з огляду на те, що сенс існуючого явища є не зрозумілим, втраченим або таким, над яким просто не замислюються, оповідачки вживають слова: «**не знаю для чого, чому**»: «**беременних нельзя брать в кумы, а чому — не знаю!**» (9); «**я у вас хрестила [дитину], то ви вже у мене не можете хрестити, а чого — не знаю!**» (10); «**скамейки [як винесли покійника] перекидаємо, не знаю для чого!**» (11); (щодо норми урахування чисел) «**ещё наши бабушки, дедушки знали, что покойнику надо чётное число, а живым — нечетное, а почему — не знаю!**» (12), «**на Троицу у нас кумується молодёжь... а кто знает, для чего? Не задавались этим [вопросом]!**» (13). Наведені висловлювання і тексти, у яких вони містяться, ще раз підтверджують, що форма традиційного явища є дещо стійкішою за його змістове значення, яке швидше переосмислюється або губиться в часі.

Отже, ми спостерігали різні вияви переривчатості, неповноти в галузі традиційного знання і досвіду наших авторок: одні вияви пов'язані з задачами їх власної пам'яті (1–3), інші — демонструють припинення рецепції конкретних навичок на рівні їх особистості (4) або доводять, що певна необізнаність дісталася їм у спадок від попередніх поколінь (5, 6), решта — відображає частковість знаного ними явища (7, 8), відсутність здогадок про сенс деяких існуючих правил, повчань, звичаїв (9–13). Таким чином, попри невимушений чи вимушений характер ключових висловів «**не пам'ятаю**», «**не знаю**», вони вказують на факт припинення певної обізнаності або існування певної необізнаності у сфері розглядуваних звичаїв, а разом з тим і на те, що міжпоколінне інформаційне наступництво на окремих ділянках цієї сфери слабшає, скорочується і збіднюється.

1) «На Івана Купала при нас плели вінки і кидали в ставок, куди, в яку сторону пливе, туди заміж вийдеш. Костьор робили і плягали. **Щось співали, але я їх [ці пісні] не пам'ятаю!**» (ОНЛ).

2) «Я не пам'ятаю, щоб було оце, як зараз в клубі відмічають Івана Купала. Воно, кажуть, здавна було. Ми вінки плели і обливалися водою на Івана Купала. **Не пам'ятаю, щоб кострище робили, може і було — я забула!**» (ВГВ).

3) «Покрова. Кажали, яка Покрова, така й зима. **За Здвиження — не помню!**» (ОНЛ).

4) «У мене була свекруха, що лікувала. До неї ходили. Оце ж вона пчол мертвих підпалювала, як зуби болять [у дорослого], коров вона якось лічила. І було таке у їх — *ще дед розказував*: сіни і було там *щось* [на увазі домовик] — начне з горища кидать дерев'яні колодки, що шиють, то лоша біга по хаті кричить, або підіпре двері чи столом, чи чим. **То вона [свекруха] знала, що робить. А я вже не знаю!**» (ВГВ).

5) «Чула, що були знаючі повитухи. **Я не знаю, бо бабушка не розказувала!**» (ЛФЗ).

6) «**За русалку старші не розказували, не балакали, то не знаю!**» (ІВЦ).

7) «Тогда, когда начинали спеть яблоки, груши (а у нас после войны были сады), **мама, бывало, кажет**: “Дети, боже сохрани, по чужим садам ходит, и **русалки, и ведьмы ходят**, да, не дай бог, вас повешают и вас не будет!” — И вот есть у тех яблоки, у тех — груши, и мы сроду не пойдём. **А что такое русалки — не знали!**» (МПР).

8) «На Івана Купала кажуть: “*Не лізь в воду, русалка схватить!*” В селі казали — *русалкін день, нельзя в город ходити*, нічого робити, **бо русалка витолоче. А як воно, що воно [таке русалка] — не знаю!**» (ЛФЗ).

9) «Беременным на кладбище нельзя идти, бо гроб забивают, *щоб не испугаться, дитина не замерла*. **Беременних нельзя брать у кумы. А чого — не знаю!**» (ІВЦ).

10) «В куми сімейну пару у нас не беруть, *треба з різних хат*. Даже і еслі ви кумували у них і вас опять беруть із кимось — *то нельзя!* **Я у вас хрестила, то ви вже у мене не можете хрестити. А чого — не знаю!**» (ЛФЗ).

11) «*Так і тут даже* [так, як робили в Західній Україні] — винесли [покійника] з хати, положили на дворі на скамейки. Збрали ска-

мейки, несуть на машину, а ті скамейки перекидають. **І хатні скамейки перекидають. Не знаю, для чого!»** (СІГ).

12) «Говорят, чётное число должно быть на похоронах. На кладбище роздают две конфеты, два печенья. Богачи, например, ложат шесть конфет, шесть печенья, а бедненькие по две. Чётное число для мёртвых, нечётное — только для живых. И цветы так же. Это издавна. **Ещё наши бабушки, дедушки знали.** Чем только и различались — что **покойнику надо чётное число, а живым — нечётное. А почему — не знаю!»** (МПР).

13) «На Троицу у нас *кумется* в садах молодежь. *И раньше, и сейчас!* Молодёжь собирается. — Приходи, будем кумиться! — А где? — Да у нас, у нас сад красивый! Парни с девками по семнадцать, восемнадцать лет кумятся. Надо, чтобы нравились друг другу. Может быть они и не будут кумовьями в кресте. Приходят и гуляють, приносять выпивку и закуску, ну, пары четыре, пять. У дивчат манисто. Хлопцы приносять и наливають выпивку. А девки ж — яички приносять и закуску. — Так, я хочу с тобой кумиться! И она через своє манисто яичко ему передає. Он яичко себе забирає. Наливає ей і себе магарыч і целуються. И они стали кум и кума. Это **смолоду кумятся! А кто знает — для чего это! Не давались этим [вопросом]!»** (МПР).

Розглядаючи оповідні тексти на тему традиційних звичаїв, пов'язаних з помітними подіями в житті людини, ми спробували вирізнити з-поміж структурної основи відповідних тематичних сюжетів різні функціонально-змістові особливості, тобто мотиви міжпоколінної передачі інформації в досліджуваній царині. Можна сказати, що загалом характеристики цих мотивів — згруповані і наведені в статті як різновиди загального (I, II), аксіологічного (III–VII) і трансформаційного (VIII, IX) порядку, — відображають певну систему традиційно-культурних цінностей, форм і значень, яка транслюється поколінням наших оповідачок з минулого в майбутнє такою мірою, якою вона

зберігається в їхній пам'яті або/і реальній сьогоденній практиці. Інакше кажучи, сукупний погляд на різноманітні специфічні висловлювання акціонально-комунікативного спрямування, якими користувалися авторки у своїх розповідях, засвідчує, що сам по собі процес передачі традицій відбувається постійно, але стан, змістове «наповнення» цього процесу з плином часу, еволюцією свідомості й психології людей поступово змінюється: це виразно унаочнили останні мотиви (VIII, IX) з фактографічними прикладами переосмислення й критики та переривчатості, неповноти щодо окремих ділянок індивідуального звичаєво-обрядового знання. А втім, слід окремо відзначити справді вражаючу життєву стійкість на теренах досліджуваного регіону чималого обсягу традиційної, хай у чомусь модифікованої чи скороченої, звичаєвості, що продемонстровано переважно більшістю тематичних сюжетів, підібраних як доказ трансмісії мотивів загального й актуального аксіологічного значення (I–VII).

З'ясованими найпоказовішими мотивами на ступниці традицій не вичерпується їх потенційно можливий склад, у принципі необмежений, як і сама спадщина традиційної народної культури. Зокрема, ми обійшли спеціальною увагою мотив колишнього існування певних звичаїв, які не є забутими, але вийшли із вжитку давно або за молодості наших авторок, і які легко розпізнаються навіть у структурі наведених у статті наративів через вислови на кшталт «колись (тоді, раніше) було» і (або) «тепер (зараз) нема» (див. II_{2,3}; III₁; IV_{2,8}; VI₃), іноді з конкретно-історичною вказівкою окремих практик — «у 50-ті, 80-ті роки» (VII₅; I₂). Простежуються також ознаки порівняльних етногеографічних характеристик, виражені в топічних параметрах на зразок «там і тут» (див. IV_{6,8}; VIII_{5,6}; IX₁₁), а також типові для сучасних референцій поняття з ознакою ступеня побутування явища — «зараз хто як, у кого як», «зараз мало хто», «ще буває», чим фіксується перехід від масового до диференційованого, індивідуалізованого застосування певних традиційних соціонормативних навичок, знань (щоправда, у наведених матеріалах лише

один виразний приклад — I₁). На серйозну увагу заслуговують термінологія звичаєвості, ритуально марковані фольклорно-вербальні стереотипи, кліше тощо, які часом демонструють особливу стійкість на тлі трансформації решти компонентів явища. Згадані ключові вислови, а також обрядові терміни, формули, замовляння тощо в оповідних текстах принагідно виділялися курси-

Скорочення

ОНЛ – Олександра Никифорівна Літвінова, 1917 р. н., с. Федорівка-2, Артемівський район, Донецька область*.

ІВЦ – Інна Вікторівна Щербак, 1975 р. н., с. Михайлівка, Олександрівський район, Донецька область*.

СІГ – Стефанія Іллінічна Гірак, 1937 р. н., с. Михайлівка, Олександрівський район, Донецька область. Представниця переселенців 1950-х років із Західної України, що становлять половину мешканців села*.

ПАС – Прасковія Аникіївна Сірокурова, 1929 р. н., с. Торське, Краснолиманський район, Донецька область**.

вом. Разом з розглянутими мотивами вони, навіть у своєму вищенаведеному схематичному вигляді, сприяють розумінню того, що традиційні народні звичаї, обряди, уявлення — це історична система багатоманітної і гетерогенної духовно-культурної інформації, спадкоємність якої, хоча і є безперервною, проте здатна змінюватися зі зміною самих поколінь.

ЛФЗ – Любов Федорівна Зубенко, 1941 р. н., с. Червоний Оскіл, Ізюмський район, Харківська область*.

МІР – Марія Пилипівна Распопова, 1938 р. н., с. Петрівське, Балаклівський район, Харківська область**.

КМН – Клавдія Михайлівна Невечера, 1935 р. н., с. Нова Астрахань, Кременський район, Луганська область*.

ВГВ – Валентина Григоріївна Вороніна, 1936 р. н., с. Миколаївка, Папаснянський район, Луганська область*.

* село, у якому переважають українці

** село, у якому переважають росіяни

¹ Див. напр.: розділ – Полісся: стан та перспективи етнологічних та лінгвістичних досліджень // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С. 3–55; *Толстая С. Этнолингвистическое изучение Полесья: состояние и перспективы / Полісся...* – С. 47–54; *Толстая С. М. Полесский народный календарь (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).* – М., 2005; Категории родства в языке и культуре. – М., 2009; *Брицина О., Головаха І.* Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині. – К., 2004; *Нич Р.* Світ тексту: поструктуралізм і літературознавство. – Л., 2007.

² *Толстые Н. И. и С. М.* Принципы составления этнолингвистического словаря славянских древностей // *Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словника. Предварительные материалы.* – М., 1984. – С. 18.

³ *Толстые Н. И. и С. М.* Принципы составления... – С. 18; Про співвідношення функцій, дій, предикатів у студіюванні тексту народних обрядів, вірувань див. також: *Виноградова Л. Н., Гура А. В., Кабакова Г. И.* и др. Схема описания мифологических персонажей // Матеріали к VI Международному Конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы (София, 30. VIII. – 6. IX. 89). Проблемы культуры. – М., 1989. – С. 78,

79, 83 та ін.; *Виноградова Л. Н., Толстая С. М.* Материалы к сравнительной характеристике женских мифологических персонажей // Матеріали к VI Международному Конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы. – С. 86, 87, 102–107 та ін.; а також: *Криничная Н. А.* К проблеме структуры фольклорного вербального текста; *Новик Е. С.* Глубинная структура обрядового текста и её интерпретация // *Фольклор. Проблемы сохранения, изучения, пропаганды. Всесоюзная научно-практическая конференция. Тезисы в двух частях.* – М., 1988. – Ч.1. – С. 81, 82, 168–170; *Гаврилюк Н. К.* Мифологічні формули на тему «походження» дітей. Досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі // *Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. XI Міжнародний з'їзд славистів (Братіслава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р.).* – К., 1993. – С. 176–197; *Гаврилюк Н.* Сучасні прояви змін та стійкості в сфері українських традиційних уявлень // *Етнологія. Фольклористика. Культурологія. VI Міжнародний Конгрес українців (Донецьк, 28.06. – 1.07.2005. Кн.1. Доповіді та повідомлення.* – Донецьк; К., 2005. – С. 44, 55.

⁴ *Толстой Н. И.* Диалог-ритуал // *Этнолингвистический словарь славянских древностей.* – С. 123–129.